

Wat is de plek van financiën in gezinsplannen?

Financiële problemen veranderen gedrag

Er zijn meer burgers met onoplosbare schulden dan ooit. Wijkteams en professionals in integrale intakes weten vaak niet hoe deze gezinnen weer op de rit te krijgen. Met meer kennis over de redenen van 'financieel doormodderen' kunnen ze betere gezinsplannen opstellen.

Financiële problemen zijn voor burgers in veel gemeenten de meest voorkomende reden om professionele ondersteuning te zoeken¹. Bovendien constateren professionals dat schulden vaak een belemmering vormen om op andere domeinen vooruitgang te boeken. Deze constatering stelt wijkteams en professionals die integrale intakes uitvoeren voor de vraag: wat is de plek van het oplossen van financiën in de op te stellen gezinsplannen? We lichten toe hoe financiële problemen het gedrag van mensen beïnvloeden en vertalen de actuele kennis naar vijf concrete suggesties voor effectiever werken.

Impact is groot

De impact van financiële problemen is groot. Ze kunnen leiden tot langduriger gebruik van uitkeringen, een hoger ziekteverzuim op het werk, slechtere relaties met familie en vrienden, toenemende fysieke en psychische klachten en een grotere kans op recidive bij criminaliteit². Door schulden op te lossen wordt het welzijn van de schuldenaar bevorderd, en worden de maatschappij toekomstige kosten bespaard.

Toch zijn er meer burgers met onoplosbare schulden dan ooit. Wijkteams en professionals in integrale intakes weten vaak goed hoe ze deze gezinnen het best en het snelst weer op de rit krijgen. Als de stress rondom de financiën hoog oploopt, zoeken deze gezinnen hulp. Maar als de situatie (enigszins) gestabiliseerd is, haken ze vaak weer af. Ze gebruiken de relatieve luwte van de stabilisatie niet om problemen op andere levensdomeinen aan te pakken of om te werken aan meer structurele oplossingen. Ze modderen door in de meervoudig problematische situatie waarin ze zich bevinden, totdat de volgende crisis zich aandient. Met meer kennis over de achtergronden van het doormodderen kunnen professionals in wijkteams en integrale intakes betere gezinsplannen opstellen. In het eerste deel van dit artikel geven we een verklaring voor het doormodderen en in het tweede deel doen we op basis van de verklaringen suggesties voor een effectievere manier van werken.

Probleemoplossend vermogen

Het oplossen van financiële problemen en het ontgroeien van armoede is een lange en complexe weg. Daarbij doet het ertoe of je al van jongs af aan in armoede, onzekerheid en crises bent opgegroeid of pas op latere leeftijd in financiële problemen kwam. We beschrijven hier om te beginnen hoe armoede en onzekerheid van invloed zijn op de hersenontwikkeling. Vervolgens beschrijven we hoe financiële problemen ook bij mensen die in stabiliteit en voldoende welvaart opgroeiden het gedrag beïnvloeden.

Ontwikkeling van ons brein

Wil je de dynamiek temmen die schuldeisers teweeg brengen, wil je dat ze gezond financieel gedrag vertonen en wil je dat ze hun inkomsten vergroten zodat armoede tot het verleden behoort, dan sta je voor een hele opgave. Je moet onder meer kunnen rondkomen van een (heel) laag inkomen, geen dingen kopen waarvoor geen geld is, oplossingen kunnen bedenken voor onvoorziene uitgaven en een plan hebben om te zorgen dat scholing of werkervaring een opstap zijn naar een hoger inkomen. Ga er maar aan staan om als je in de schulden zit – met een beperkte opleiding, een slecht betalende baan, met steun van onzekere publieke voorzieningen en met de zorg voor kinderen die achter lopen op school – een opleiding te volgen die het mogelijk moet maken om een beter inkomen te verwerven en echt uit de armoede te raken³. In deze omstandigheden is armoede alleen te ontstijgen als je in staat bent om op al deze levensdomeinen tegelijkertijd te handelen vanuit een langere-termijnvisie.

In wetenschappelijke termen vergt dit dat mensen beschikken over goed ontwikkelde executieve functies. Dit houdt onder meer in dat ze de volgende dingen kunnen: prioriteiten stellen, alternatieven overdenken, acties initiëren en afmaken, doelgericht werken, organiseren, focussen, emoties reguleren, op het eigen handelen reflecteren en leren.

Goed ontwikkelde executieve functies zijn dus cruciaal om financiële en andere problemen op te lossen. Maar de laatste decennia is duidelijk geworden dat langdurige blootstelling aan armoede er juist toe leidt dat deze functies zich niet (goed) ontwikkelen. Als je in relatieve welvaart opgroeit en ervaart dat het leven is gevuld met kansen, dan leer je plannen maken, krijg je ruimte om alternatieven te proberen, zoek je naar de beste keuzen, weeg je opties af en investeer je in de toekomst door behoeftebevrediging uit te stellen en leer je wat de opbrengst daarvan is. Maar wie opgroeit in armoede en/of onzekerheid leert vooral om te reageren op acute gevaren en bedreigingen, zich te richten op urgente problemen en plant niet ver vooruit⁴. De circuits in de hersenen die nodig zijn voor het ontwikkelen van strategieën om dingen in de toekomst te bereiken, worden simpelweg niet aangelegd. Ze worden niet ontwikkeld omdat ze niet gebruikt worden⁵. In dit licht moeten we ons realiseren dat financiële problematiek resulteert in een geringe zelfredzaamheid in allerlei levensdomeinen, zoals opvoeden, werk, gezondheid, huisvesting en financiën).

Vertaald naar het vraagstuk van huishoudfinanciën betekent dit alles dat het stabiliseren of oplossen van de schulden een noodzakelijke stap is, maar dat het niet vanzelfsprekend is dat dit duurzaam gebeurt. Het ontbreken van functies die cruciaal zijn om gezond financieel gedrag te vertonen, draagt het acuut risico in zich dat er

Hoe groter de schuld, hoe kleiner de kans dat je er zelfstandig uit komt

Wie zich realiseert dat de executieve functies verlamd raken, gaat met andere ogen kijken

nieuwe financiële problemen ontstaan. Voor de betreffende groep mensen betekent dit dat ze naast hulp bij het stabiliseren en/of oplossen van de schulden ook ondersteuning nodig hebben om de ontbrekende maar cruciale executieve functies te ontwikkelen of – in elk geval op korte termijn – te compenseren. In het streven naar duurzame financiële zelfredzaamheid moeten schulddienstverleningstrajecten bij deze groep

meer ondersteuning omvatten dan nu het geval is.

Schaarste

Wie goed ontwikkelde executieve functies heeft, staat er ten aanzien van de financiën een stuk beter voor dan wie deze functies mist. Maar ook als deze functies wel goed ontwikkeld zijn, trekken financiële problemen een stevige wissel op het gedrag⁶.

Onderzoek laat zien dat schaarste aan geld ertoe leidt dat mensen minder goede besluiten nemen, meer fouten maken en bij de dag gaan leven. Onbedoeld houden ze hun problematische situatie in stand of verergeren ze die. Andere, eveneens belangrijke zaken krijgen te weinig aandacht. Schaarste kost zó veel mentale energie dat er te weinig denkcapaciteit – bandbreedte – overblijft voor zaken die juist een einde kunnen maken aan die schaarste, zoals schuldhulpverlening, werk of onderwijs. Je zou kunnen zeggen dat schaarste bij mensen waar de executieve functies wel in voldoende mate zijn ontwikkeld het vermogen ‘kaapt’ om uit de problemen te raken. We zijn geneigd om mensen die werkloos zijn en nauwelijks solliciteren te beschouwen als ongemotiveerd. Schaarste kan echter ook de verklaring zijn; de gedachten van deze mensen worden overheerst door geldzorgen. Ze leven bij de dag en realiseren zich nauwelijks dat niet solliciteren hen in diepere problemen brengt – doordat het hen een korting op hun uitkering oplevert.

Vertaald naar vraagstukken rondom de huishoudfinanciën levert schaarste het besef op dat we mensen moeten ontlasten wier executieve functies onvoldoende zijn ontwikkeld. Door de ervaren schaarste op te heffen, komt de bandbreedte vrij die ze nodig hebben om hun leven weer zelfstandig vorm te geven. Het stabiliseren van de financiën en daarmee het opheffen van de schaarste en het daaruit voortkomende destructieve gedrag is dan cruciaal.

Gevolgen voor schulddienstverlening

Wat betekent de breinontwikkeling en schaarste voor wijkteams en de schulddienstverlening? In de afgelopen twee jaar heeft het verschijnsel schaarste aan bekendheid gewonnen. Dat armoede en onzekerheid eraan bijdragen dat onze executieve functies zich niet of slechts in geringe mate ontwikkelen, is nog veel minder bekend. Het is cruciaal om bij de ondersteuning van mensen met financiële problemen de kennis omtrent schaarste en hersenontwikkeling te verwerken. Alleen dan zijn we in staat om bij te dragen aan een duurzame ontwikkeling of een duurzaam herstel van financiële zelfstandigheid.

Een eerste belangrijke notie die we hieraan moeten ontleen is dat we veel voorzichtiger moeten worden met het label ‘ongemotiveerd’. ‘Niet willen’ blijkt vaak ‘niet kunnen’ te zijn.

Een tweede belangrijke notie is dat een andere manier van werken van wijkteams en schulddienstverlening nodig is. Wie zich realiseert dat bij schaarste de executieve functies als het ware verlamd raken en bij onzekerheid en armoede niet ontwikkeld worden, gaat met andere ogen naar onze huidige manier van werken kijken.

Gevolgen voor de praktijk

Hoe kunnen al deze wetenschappelijke inzichten verwerkt worden in de uitvoeringspraktijk? We geven vijf tips.

1 Investeren in preventie en vroegsignalering

Of iemand nou opgroeide in armoede en onzekerheid of op latere leeftijd in financiële problemen komt, in beide gevallen hebben schulden grote impact op iemands gedrag en op de mogelijkheden om die op te lossen. Als de schulden eenmaal problematisch zijn, verandert het gedrag en wordt de kans steeds kleiner dat mensen hun financiële problemen zonder hulp van een vrijwilliger of professional kunnen oplossen. Redenerend vanuit de enorme maatschappelijke kosten die schulden veroorzaken, is het cruciaal om te investeren in schuldpreventie en vroegsignalering⁷. Het wordt tenslotte steeds duidelijker dat het proces van verschuldiging net een fuik is. Hoe dieper mensen erin terecht komen, hoe groter de impact op hun gedrag en hoe kleiner de kans dat ze – doordat hun gedrag verandert – er nog zelfstandig uitkomen.

2 Brede toegang

Schaarste en onderontwikkelde executieve functies vormen voor mensen een belemmering om zelfstandig uit de financiële problemen te komen. Het niet-meebrengen van papieren naar een intake moet dan ook niet gezien worden als een teken van geringe motivatie. Het is heel goed mogelijk dat mensen wel uit de problemen willen komen, maar dat hun handelingsmogelijkheden niet toereikend zijn om te voldoen aan de strenge toelatingseisen van de schulddienstverlening. Een effectieve aanpak van financiële problemen begint met het openstellen van stabilisatie van de financiën voor iedereen die dat nodig heeft. Veel gemeenten hebben rond 2012 allerlei toelatingseisen geformuleerd. Recentelijk heeft staatssecretaris Klijnsma laten weten dat gemeenten op grond van de Wet gemeentelijke schuldhulpverlening verplicht zijn om bij iedere burger een individuele inschatting te maken van de mogelijkheden om de schulden te regelen⁸. Een brede toegang voor schulddienstverlening is cruciaal om te voorkomen dat mensen die wel uit de schulden willen maar beperkt worden door hun handelingsmogelijkheden jarenlang voor de poort blijven ‘hangen’ – met alle negatieve uitwerkingen op andere levensdomeinen van dien.

3 Een andere manier van coaching en andere doelen

Wie hulp zoekt voor financiële problemen heeft in alle gevallen behoefte aan stabilisatie van de financiën om rust te creëren. In die periode van rust wordt duidelijk of de dynamiek van schaarste speelt of dat het mensen ontbreekt aan executieve functies⁹. Tegen

Schaarste aan geld kost zó veel energie dat te weinig denkcapaciteit overblijft om een einde te kunnen maken aan de schaarste

Recent hersenonderzoek laat zien dat ons brein zich kan blijven ontwikkelen

een achtergrond van stabilisatie ontstaan er weer mogelijkheden. Bij schaarste kunnen mensen onder begeleiding vrij snel hun leven weer zelf vorm geven. Als armoede en onzekerheid ertoe hebben geleid dat de executieve functies onderontwikkeld zijn, dan moet de vraag beantwoord worden wat professionals (in wijkteams of bij de schulddienstverlening) kunnen doen om te faciliteren dat die functies alsnog ontwikkeld worden of dat ze gecompenseerd kunnen worden.

Recent hersenonderzoek laat zien dat ons brein in staat is zich te blijven ontwikkelen, ook op latere leeftijd. Ons brein is dus niet statisch, maar plastisch. Iedere keer dat we ons ergens op concentreren, dat we iets doen, of dat we iets leren verandert er iets in de opbouw van ons brein. Door mensen op een goede manier te begeleiden kunnen we ze helpen om de circuits voor de executieve functies te ontwikkelen. Deze verbeteringen hebben niet alleen een positief effect op onze omgang met financiën, maar een aannemelijk effect op alle levensdomeinen (inclusief opvoeding, persoonlijke relaties, onderwijs en carrière). Coaching van mensen met financiële problemen en matig of slecht ontwikkelde executieve functies zou dus lange- en kortetermijndoelstellingen moeten hebben. De kortetermijndoelstellingen zijn acute en dreigende situaties aanpakken. De langetermijndoelstelling moet zijn dat de executieve functies worden versterkt. In de dagelijkse begeleiding moet de versterking hand in hand gaan met de aanpak van acute en dreigende situaties. Naarmate de tijd vordert is het de bedoeling dat er dankzij de versterkte executieve functies steeds minder ondersteuning nodig is om acute en dreigende situaties aan te pakken. Ervaring hiermee in Amerika wijst uit dat de tijdsinvestering om executieve functies te versterken te overzien is. Er zijn ook situaties waarin het langetermijndoel niet is om de executieve functies te versterken, maar om de persoon in kwestie te laten inzien waar zijn of haar zwakten zitten en te leren hoe hij of zij die – met behulp van het eigen netwerk – kan compenseren. Sommige methodieken zijn in dit kader een belofte voor de toekomst¹⁰, zoals Sturen op zelfsturing¹¹ en nieuwe coaching technologie zoals (serious) games gericht op het ontwikkelen van geheugen, focus en aandacht, impulscontrole, organiseren en probleem oplossen en multitasken.

4 Een andere inrichting van de dienstverlening

Naast andere coachingsdoelen kunnen professionals die in wijkteams werken of integrale intakes uitvoeren ook effectiever worden door in de uitvoering van hun werkzaamheden aan te sluiten op verlamde of geringe executieve functies. Voorbeelden van manieren waarop daar invulling aan gegeven kan worden zijn:

- Het creëren van lage drempels voor de toegang tot dienstverlening.
- Het aantal en de ingewikkeldheid van beslissingen reduceren,

bijvoorbeeld door het geven van goede defaultkeuzen ten aanzien van onder andere sparen en verzekeren¹².

- Cognitief uitdagende taken zoals leren en ingewikkelde gesprekken in de ochtend plannen omdat mensen dan over grotere cognitieve capaciteit beschikken.
- Essentiële informatie eenvoudig aanbieden, over meerdere kanalen, vaak herhaald met vriendelijke illustraties.
- Langetermijndoelen delen in kortetermijndoelen en de voor- en nadelen van het al dan niet halen van die doelen duidelijk uitwerken, zodat de consequenties over meerdere levensgebieden duidelijk worden.
- Zorgen voor een omgeving met nauwelijks afleiding (dus geen gesprekken op drukke pleinen) en op een manier die warm en uitnodigend is. Door bijvoorbeeld kinderopvang te regelen op plaatsen waar mensen besluiten moeten nemen, wordt voorkomen dat er een concurrerend beroep op hun aandacht wordt gedaan. Dit vergroot de kans op een goed en duurzaam besluit.
- Checklists en visuele hulpmiddelen bieden, want mensen in deze dynamiek hebben vaker problemen met persoonlijke organisatie, het onthouden van deadlines, het nakomen van afspraken, en het volgen van processen met meerdere stappen.
- Meer inkomen beschikbaar stellen – via beloningen van gedrag – zodat het effect van schaarste wordt teruggedrongen.

5 Een breed perspectief

Schaarste en geringe executieve functies dragen eraan bij dat mensen niet goed zien hoe problemen en vraagstukken samenhangen. Het gevolg is dat ze geen strategieën ontwikkelen om de problemen in samenhang aan te pakken. Door meerdere levensdomeinen in samenhang in kaart te brengen, worden mensen ondersteund om hun beslissingen te contextualiseren en op een tijdlijn te plaatsen. De samenhang wordt inzichtelijk en ze kunnen een hiërarchie van belangrijkheid ontwikkelen. Een breed perspectief gaat veel verder dan het scoren van een klant op de Zelfredzaamheidsmatrix. Het vraagt een integraal gesprek waarin mensen worden uitgedaagd om zelf de verbanden tussen hun verschillende levensdomeinen te gaan ontdekken (bijvoorbeeld voorkomen huisuitzetting is een manier om goed voor mijn kinderen te zorgen). De professional moet mensen niet vertellen hoe ze hun problemen moeten aanpakken maar de ander door slimme en open vragen uitdagen om zelf doelen te stellen, plannen te ontwikkelen en die vol te houden. Het inzichtelijk maken waar de huishoudens staan ten opzichte van de stappen die zij nog willen zetten, helpt om voorbij de meest acute problemen te kijken. Het levert hen als het ware een integrale 'to do'-lijst op. Huishoudens krijgen de eigen voortgang inzichtelijk en bouwen daarmee geloof in eigen kunnen en eigenaarschap op, terwijl de coaching is gericht op het ontwikkelen van de benodigde executieve functies. Het brede

Nadja Jungmann

perspectief helpt de coach en het huishouden om afstand te nemen van acute problemen en te kijken naar de grotere veranderingen die nodig zijn.

In Amerika zijn met de hierboven beschreven suggesties al aansprekende resultaten bereikt⁴³. Kennis van en inzicht in de werking van het brein maken het mogelijk aanpakken te ontwikkelen die beter werken dan wat voorheen gebruikelijk was.

Nadja Jungmann en Peter Wesdorp zijn medeoprichters van het Gilde Vakmanschap, dat zich richt op de professionalisering van medewerkers in domeinen als schuldhulpverlening, incasso, re-integratie en maatschappelijke ondersteuning. Nadja Jungmann is daarnaast Lector Schulden en Incasso aan de Hogeschool Utrecht.

Dit artikel is een voorpublicatie van een bredere handreiking die Jungmann en Wesdorp schrijven voor de VNG en Platform31 en die dit najaar verschijnt. ▲

Noten

- i In bijvoorbeeld Alphen aan den Rijn zijn financiële problemen de belangrijkste reden voor burgers om hulp te vragen. Volkskrant, 9 mei 2015, *Wie krijgt wel een traplift in Alphen?*
- ii UWV, *Wie heeft schuld? Een kwantitatieve analyse van schulden bij uitkeringsgerechtigden*, Amsterdam: UWV, 2015. N. Jungmann e.a., *Onoplosbare schuldsituaties*, Utrecht: Hogeschool Utrecht, 2014
- iii S. Halpern-Meeking et al, *It's not like I'm poor; how working families make*

Peter Wesdorp

- ends meet in a post-welfare world, University of California Press, 2015
- iv Denk in dit kader aan het opgroeien in chronische stress als gevolg van armoede, mishandeling, verhuizing, middelengebruik ouders e.d.
- v D.A. Hackman et al, *Socioeconomic status and executive function: developmental trajectories and mediation*, in: *Developmental Science*, 2015
- vi S. Mullainathan & E. Shafir Schaarste; *Hoe gebrek aan tijd en geld ons gedrag bepalen*, Amsterdam: Maven Publishers, 2013
- vii N. Jungmann e.a., *Preventie: voorkomen is beter dan genezen*, Utrecht: Hogeschool Utrecht / Hogeschool van Amsterdam, 2013
- viii Brief van 10 december 2014 van Staatssecretaris Klijnsma
- ix Om stabilisatie te kunnen bieden is het cruciaal dat de rijksoverheid voorziet in een harde beslagvrije voet zodat er geen bestaansonzekerheid dreigt alsmede in een integrale rijksincassovisie zodat incasso van schulden gecoördineerd plaatsvindt en mensen niet nog verder in de dynamiek van schaarste jaagt.
- x P. Wesdorp e.a., *Het heft in eigen hand; sturen op zelfsturing*, Den Haag: Raad voor Werk en Inkomen, 2010
- xi M. Zaat, *Effectiviteit en acceptatie van gamification*, Utrecht: Hogeschool Utrecht, 2012
- xii R. Thaler & C. Sunstein, *Nudge; naar betere beslissingen over gezondheid, geluk en welvaart*, Amsterdam: Business Contact, 2008.
- xiii R. Liberman, *A Plan for Building Skilled Workers and Strong Families through the Massachusetts TAFDC (Transitional Aid to Families with Dependent Children) Program*, Boston: CWU, 2013